

4. Kövecses, Z. (2010) *Metaphor: A Practical Introduction*. 2nd edn. Oxford: Oxford University Press.
5. Lakoff, G. and Johnson, M. (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
6. Saussure, F. de (1983) *Course in General Linguistics*. London: Duckworth.
7. Vinogradov, V.V. (1977) *Lexicology and Lexicography*. Moscow: Nauka.
8. Махмудова Ш.М Дистанционное обучение для преподавателей-заочников: технологии и методы, преимущества и недостатки. Журнал «Современная наука и исследования». 11.01.2024. №1. С.1-3.
9. Махмудова Шахло Мизробошна. Benefits of incorporating common phrases among learners in non-linguistic educational settings. ISSN: 2692-5206, Impact Factor: 12,23 American Academic publishers, volume 05, issue 10,2025.
10. Худайкулова Ф.Х. Новые образовательные технологии на уроках русского языка и литературы как средство повышения эффективности обучения: 101-105. ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ АКМЕОЛОГИЯ" международный научно-методический журнал.2022
11. Худайкулова Ф.Х. Использование цифровых технологий на занятии русского языка как средство повышения учебной мотивации и качества обучения. Журнал «Лучшие интеллектуальные исследования». 2026/1/9. Том-60. №-2. Стр.46-49.
12. Махмудова Шахло Мизробошна. A mechanism of using standard english language units in andragogic approaches 2025/1/16 Журнал International Conference on Modern Science and Scientific Studies. Стр. 67-71
13. Махмудова Шахло Мизробошна Rules for constructing a standard sentences in the English language and its formation. 2024/1/24. Журнал. Лучшие интеллектуальные исследование. Том-2. Страницы .60-63.
14. Махмудова Шахло Мизробошна. Nofilolog yo`nalishidagi talabalarning ingliz tilida tinglab tushunish ko`nikmasini rivojlantirishda zamonaviy metodlarning samaradorligi. 2023/1. Журнал. Образование наука и инновационные идеи в мире. Том-1. Стр.77-81.
15. Худайкулова Ф.Х. Отличия и проблемы технологии преподавания. Журнал. Лучшие Интеллектуальные Исследования. Международный научный электронный журнал Том-1. Страницы.10-19

ӘОЖ 165.742

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ГУМАНИСТІК ИДЕЯЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАСЫНДАҒЫ РӨЛІ

Балабекова Л.Г.

философия және мәдениет теориясы кафедрасының докторанты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., Қазақстан
e-mail: Lyaka1982e@mail.ru

Білім беру жүйесінің қазіргі заманғы өзгерістері жаһандық әлеуметтік-мәдени өзгерістерге, ақпараттық қоғамның дамуына және адамның әлемдегі рөлін қайта қарастыруға байланысты. Бұл жағдайда жеке тұлғаны, оның рухани-адамгершілік қасиеттерін, шығармашылық әлеуеті мен әлеуметтік жауапкершілігін дамытуға бағытталған білім берудің гуманистік бағыты ерекше өзектілікке ие болады.

Гуманизм философиялық және педагогикалық категория ретінде адамның жеке басының құндылығын, оның қадір - қасиетін, бостандығын және өзін-өзі жүзеге асыру құқығын тануды қамтиды. Қазақ философиясы контекстінде гуманистік идеялардың терең тарихи тамыры бар және ұлттық дүниетаныммен, халықтың дәстүрлі мәдениеті мен рухани мұрасымен байланысты.

Гуманизм дүниетанымдық бағыт ретінде қайта өрлеу дәуірінде қалыптасты, бірақ оның педагогикалық түсінігі ХХ ғасырда белсенді дамыды. Білім беру философиясында гуманизм білім алушының жеке басы орталықта болатын тұжырымдама ретінде қарастырылады.

Гуманистік психологияның өкілдері - А.Маслоу [1, 15-б.] мен К.Роджерс [2, 24-б.] - жеке тұлғаның өзін-өзі тану идеясын негіздеді, оған сәйкес білім адамның ішкі мүмкіндіктерін ашуға ықпал

етуі керек. Гуманистік педагогика білімді беруге ғана емес, сонымен бірге құндылық көзқарастарын қалыптастыруға, сыни ойлау мен эмоционалды интеллектті дамытуға бағытталған.

Гуманистік білім беру парадигмасының негізгі принциптеріне мыналар жатады:

- әр тұлғаның бірегейлігін тану;
- өзін-өзі жүзеге асыру үшін жағдай жасау;
- моральдық жауапкершілікті дамыту;
- диалогтық және субъект-субъектілік өзара әрекеттесу;
- интеллектуалды және рухани дамудың интеграциясы.

Бұл ережелер білім беруді модернизациялау және оқытудың құзыреттілік моделіне көшу жағдайында ерекше маңызды болады.

Тәрбие процесінде гуманизм принциптерін іске асыру жеке адамда маңызды жалпыадамзаттық құндылықтардың көрінісін білдіреді. Адамдардың, таптың немесе мемлекеттің шектеулі тобы үшін емес, бүкіл адамзат үшін, бірақ олардың барлығы бірдей білдіре бермейді. Олардың ерекшелігі белгілі бір елдің мәдени-тарихи дамуына байланысты.

Жалпыадамзаттық құндылықтарды қабылдау деидеологизацияны, тұлғаның интеллектуалды, рухани - адамгершілік және эстетикалық дамуына баса назар аударуды білдіреді. Философиялық тілмен айтқанда, бұл әмбебап сипаттағы адамзаттың трансценденттік қасиеттері мен құндылықтары деп айтуға болады. Дін тұрғысынан бұл құндылықтар құдайлық сипатқа ие.

Жалпыадамзаттық құндылықтар тұрақты, тұрақты және барлық адамдар үшін идеал, реттеуші идея, мінез-құлық үлгісі ретінде әрекет етеді. Адамды жалпыадамзаттық тұрғыдан тәрбиелеу өз халқының да, елінің де, басқа елдердің де әдет-ғұрыптары мен заңдарын құрметтеуді білдіреді.

Шынайы білім - бұл дәрістерден, кітаптардан және практикалық іс-әрекеттерден алынған білімнің, дағдылардың, дағдылардың және қабілеттердің жиынтығы емес, бұл адамның қасиеттері мен құндылықтарын ашуға әкелетін ақыл мен жүректің ішкі қызметі. Адами құндылықтар туғаннан бастап жеке адамға тән, олар шындық, әділдік, тыныштық, махаббат, зорлық-зомбылық, төзімділік, жанашырлық, ізгі ниет, шындық, құрбандық және т. б.

Бұл қасиеттер кез - келген адам үшін табиғи. Олар дамыған адам - шынайы білімді адам. Жеке қасиеттердің ашылуымен өзімшілдік, тәкаппарлық, жеккөрушілік, ашуланшақтық, қызғаныш, өзін-өзі сүю жоғалады. Адами қасиеттерді механикалық, техникалық құралдармен дамыту мүмкін емес, олар өндіріс өнімі емес, оларды сату немесе сатып алу мүмкін емес, оларды шығару, ашу, тәрбиелеу керек және бүкіл білім беру жүйесі бұл процеске барлық жағынан ықпал етуі керек.

Тұлға және оның тұтастығы категориясы - ең күрделі және анықталуы қиын ұғымдардың бірі. Бұл психология мен педагогиканың категориясы ғана емес, бұл тұжырымдама әлеуметтануда, мәдениеттануда, философияда, антропологияда және басқа да көптеген пәндерде кеңінен қолданылады. Психологиядағы тұлғаның қалыптасуы оның даму процесі, педагогикада оның мақсатты тәрбиесі ретінде түсініледі.

Білім беру тұжырымдамасын қайта құрусыз білім беруді қайта құру мүмкін емес. Э.Д. Днепров жазғандай, мектеп пен университет тек бір мекен - жайға-мемлекетке жұмыс істейді, бұл мектепті іс жүзінде жабық, режимдік мекемеге айналдырды [3, 36-б.]. Оқушының мүдделері мен қажеттіліктері мемлекеттің мүдделерімен алмастырылды, бұл біртұтастықта, бірауыздылықта және дара басшылықта көрініс тапты. Жеке тұлғаның жалпы орташалануы білім берудің мемлекеттік стандартын белгілеуді көрсетеді. Егер адам өспесе, даралық көрінбесе, онда қоғам да дамымайды, қоғамдық даму сақталады.

Тұлғаның шексіз көптеген қырлары бар, олардың көрінісі көптеген детерминанттарға байланысты. Тұлғаның мүмкіндіктері шексіз және бұл оның қабілеттерінің санында, интеллекттің, Таланттың кендігі мен тереңдігінде ғана емес, сонымен қатар оның бірегейлігі мен қосарлануында да көрінеді. Тіпті жеке адам осындай қабілеттер шоғын немесе олардың ашылу тереңдігін жинай алады, ол өзінің данышпандығымен адамзаттың даму тарихына мәңгі енеді.

Әрине, «адам» ұғымы «тұлға» ұғымынан гөрі сыйымды. Қазіргі психологияда адам өзін - өзі дамытатын, өзін-өзі реттейтін супержүйе ретінде көрінеді, ал адам-мәдени жалпы адамзаттық нормалар негізінде өз проблемаларын тәуелсіз және жауапты шешудің субъектісі. Христиандық антропологияда адам өмір бойы ұмтылатын идеалды білдіреді. Адамның бүкіл өмірі - бұл рухани тұлғаны құру үшін үздіксіз күрес.

Атап өткендей Н. А. Бердяев: «адамның құпиясы, оның бірегейлігі, ешкімге толық түсініксіз. Адамның жеке басы әлемге қарағанда жұмбақ. Ол бүкіл әлем. Адам - микрокосм және бәрін қамтиды» [4, 11-б.].

Тұлға - бұл физикалық, энергетикалық, эмоционалды, психикалық және рухани принциптерден тұратын интеграцияланған ұғым. Оның эволюция деңгейі принциптердің даму дәрежесімен, олардың үйлесімді үйлесімділігімен және жоғары өзін-өзі біріктіруімен анықталады.

Адам өзінің пайда болуының басынан бастап жеке тұлғада біртіндеп пайда болатын және ашылатын белгілі бір әсерлер мен энергиялардың интеграциясын білдіреді. Біріншіден, бұл жаңа туған нәрестеге ата-анасы арқылы берілетін бүкіл адамзаттың генофонды. Екіншіден, әсер белгілі бір адамға қол жетімді көлемде сыртқы орта. Үшіншіден, табиғат, жер және ғарыш энергияларының әсері. Адам үйлесімді дамуға барлық ұсынылған энергиялардың дұрыс үйлесімі, дұрыс пропорциясы арқылы қол жеткізеді. Адам - бұл кішкентай ғалам және оның өмірі үлкен ғаламның өмірі сияқты жұмбақ және ерекше.

Адам (адамзат) үнемі өсіп, дамып отырады. Біз мұны адамзатты бейнелейтін және әр халықтың мәдениетінің бірегейлігінде шексіз әртүрлілік пен бірегейлікте байқаймыз. Тұлғаның тұтастығы әрқашан салыстырмалы, өйткені шындықтың өзі салыстырмалы. Ғаламның шекарасында шек жоқ болғандықтан, адамның дамуында да шектеулер жоқ.

Білім берудегі гуманистік тәсіл бірлескен қызмет туралы ережеге, оқытушының жеке тұлғасы мен оқушының жеке тұлғасы арасындағы ынтымақтастыққа негізделген. Дәріс және семинар сабақтары кезіндегі ынтымақтастық көптеген авторлық әдістемелермен оқытудың жаңа технологияларын енгізуге мүмкіндік береді. Парадоксальды түрде, бұл ынтымақтастықты адамзаттың барлық іс-әрекеттерінен үйрену керек және оны ерте балалық шақтан бастау керек.

Гуманистік философияда біз әр адамға тән, бірақ бәріне бірдей қажет емес болмыстың тұтастығы туралы айтып отырмыз. Бұл шындық, бірақ адам үшін шындық, ең алдымен, өзі туралы білім сияқты. Бұл шындықтың нұры жанған жерде ол кез - келген ғылыми білімге қарағанда тереңірек түседі. Философияның мәні, К.Ясперстің пікірінше, адамды біртұтас, яғни шынайы өмірге оятудан тұрады: «адам оянған жерде, басқа ғылымдардан бұрын философия пайда болады» [5, 15-б.].

Білім берудің гуманистік философиясы үшін зерттеу тақырыбы құбылыстар арасындағы байланыс емес, осы байланыстардың әрекетін білуден туындайтын мағына болып табылады. Мағынаны сырттан енгізу мүмкін емес, сондықтан «әлемдегі адам әлемді де, өзін де түсінуге тырысатын» байланыстардың, себептердің, құндылықтардың, әлемдік сананың семантикалық мазмұнын білу маңызды болып табылады.

Кең мағынада білім берудің гуманистік философиясын өмір философиясына жатқызуға болады, яғни өмірдің мәні, мақсаты, құндылығы, ар-ождан, сана, ұят туралы сұрақтар қоятын кез-келген философиялық мектепке. Ол оларға жауап береді, бірақ бұл жауаптар абсолютті шындық емес, оны түсінудің ең ойластырылған, субъективті нұсқаларының бірі, миллиондаған басқа түсініктерді толықтыруға арналған нұсқаулық. Ғылыми мектеп ретінде өмір философиясы сезімнің жағында, құбылыстардың семантикалық жүктемесінен бөлінбейтін тікелей тәжірибенің шынайы толықтығы.

Бұл бағыттың ең танымал өкілдері - Парацельс, Гердер, Гете, Шопенгауэр, Ницше, Дильтей, Клагес. Өмір философиясы идеяларының дамуының маңызды салдарының бірі, қолданбалы нәтижесі Қазіргі философияның ең маңызды бағыты - экзистенциализмнің пайда болуы болды. Болмыс философиясы ретінде (лат. экзистенциализм өмір философиясы, адамды ақтау (антроподиция) идеяларын құдайды ақтаудың классикалық философиясына (теодиция) және материализм философиясына қарсы мұра етті - материалды ақтау, оның рухани басымдығы.

Гуманистік сипаттағы жаңа құндылықтар тәрбие әдіснамасының философиялық негіздемесінің жаңа гуманистік мазмұнымен қамтамасыз етіледі. Оның ерекшелігі жалпы гуманистік идеямен біріктірілген философиялық ұстанымдардың көптігінен тұрады-жеке тұлғаның мүдделерінің басымдығы, оның шешімдерінің еріктілігі мен көркемөнерпаздығы сырттан берілген мүдделерден жоғары.

Қазіргі философияның бір ерекшелігі - ол білім беру үшін нұсқаулар беріп қана қоймай, көбінесе ғылыми жаңалықтармен анықталады. Қазіргі заманғы "дәл" ғылымдардың ашылуы Д.Л. Андреевтің болжамын растайды. Олар білім беру әдіснамасының жаңа философиялық басымдықтарының бірін интуитивті, логикадан тыс және империялық емес танымға бағыттайды. Ғалымдар «физикалық мәселелерге неғұрлым тереңірек үңілсеңіз, соғұрлым ол жерде бір Физика жасай алмайтынына, маңызды нәрсе жетіспейтініне» көбірек сенеді.

Қазақ философиялық ойы бастапқыда айқын гуманистік сипатта болды. Дәстүрлі дүниетаным адамға деген құрмет, табиғатпен үйлесімділік, әділеттілік және өзара қолдау құндылықтарына негізделген.

Ұлы ойшыл Абай Құнанбаевтың еңбектерінде гуманизм ақыл, ерік пен жүректің бірлігін көздейтін «кемелді адам» (толық адам) тұжырымдамасы арқылы көрінеді. Мұндай адам:

- ар - ұждан бойынша әрекет етеді;
- әділдікті басшылыққа алады;
- басқаларға мейірімділік пен құрмет көрсетеді;
- ішкі тепе-теңдікке ұмтылады.

Бұл идея терең гуманистік Абай жеке тұлғаны адамгершілікпен жетілдіру, білім беру және рухани өсу қажеттігін атап өтті. Гуманистік идеялар Абайдың философиялық және поэтикалық мұрасында басты орын алады. Оның шығармашылығы адамды адамгершілікпен жетілдіруге, ақыл-ойды дамытуға және тұлғаның ішкі мәдениетін қалыптастыруға бағытталған қазақ қоғамын жаңғыртудың рухани негізіне айналды. Абай идеялары жаһандық өзгерістер жағдайында маңызын сақтайды. Оның білімге, адамгершілік жауапкершілікке және әлемге ашықтыққа шақыруы қоғамның болашақ дамуы үшін бағдарларды қалыптастырады[6, 15-б.].

Ағартушылық пен гуманизм идеялары Шәкәрім Құдайбердиевтің еңбектерінде дамыды, ол ар-ожданға адамның мінез-құлқының ішкі моральдық реттеушісі ретінде назар аударды. Оның философиясы жауапкершілік, адалдық және рухани еркіндік принциптеріне негізделген. Абайдың рухани дәстүрін жалғастыра отырып, ол адамның қоғам мен болашақ ұрпақ алдындағы ар-ожданы мен жауапкершілігін адамгершілік жетілдіру туралы ілімді дамытты. Шәкәрімнің гуманистік идеялары моральдық сын-қатерлер мен әлеуметтік өзгерістер жағдайында өзектілігін сақтайды. Оның философиясы рухани құндылықтардың, білімнің және болашаққа деген жауапкершіліктің басымдығын көрсетеді. Осылайша, оның мұрасы қоғамның үйлесімді дамуына ұмтылуда ақыл - ойды, сенім мен адамгершілікті байланыстыра алатын тұлғаны тәрбиелеудің негізін құрайды[7, 23-б.].

Ағартушылық дәстүр ұлттық білім беру жүйесінің дамуына елеулі үлес қосқан Ыбырай Алтынсаринмен жалғасты. Гуманистік идеялар Ыбырай Алтынсариннің ағартушылық және педагогикалық қызметінде басты орын алады. Ол білім беруді халықтың рухани және әлеуметтік жаңаруының басты жолы, ал баланың жеке басын тәрбие процесінің ең жоғары құндылығы ретінде қарастырды. Ол оқытуды адамгершілік тәрбиесі мен жеке тұлғаны әлеуметтік бейімдеу құралы ретінде қарастырды. Білімде адамды надандық пен әлеуметтік оқшауланудан босату құралын көрді. Ол мектептерді белсенді түрде құрды, оқу құралдарын әзірледі, қоғамның әртүрлі топтарындағы балаларға, соның ішінде қыздарға білім беруді қол жетімді етуге тырысты, бұл сол кездегі прогрессивті қадам болды. Әлемдік педагогиканың үздік жетістіктерін ұлттық дәстүрлермен ұштастыруға ұмтылды. Оның гуманизмі қоғамның дамуы халықтың мәдениетін құрметтейтін және сонымен бірге болашаққа бағдарланған білім арқылы мүмкін болады деген сеніммен көрінді. Ыбырай Алтынсариннің идеялары білім беру практикасына әсер етуді жалғастыруда. Оның жеке тұлғаны құрметтеуге, білімнің қолжетімділігіне және адамгершілік тәрбиеге негізделген тәсілі гуманистік педагогиканың қазіргі заманғы қағидаттарына сәйкес келеді және білім беру жүйесін одан әрі дамыту үшін бағдарларды белгілейді[8, 14-б.].

Қазіргі білім беру парадигмасы білімнен тұлғаға бағытталған модельге көшумен сипатталады. Цифрландыру және жаһандану жағдайында икемді дағдыларды, сыни ойлауды және өзін-өзі оқыту қабілетін дамыту ерекше маңызға ие.

Гуманистік идеялар осы тұрғыда келесі функцияларды орындайды:

- 1.Аксиологиялық функция - тұлғаның құндылық бағдарларын қалыптастыру.
- 2.Әлеуметтендіру функциясы - адамды қоғамдық өмірге белсенді қатысуға дайындау.
- 3.Даму функциясы - интеллектуалды және шығармашылық әлеуетті ашу.
- 4.Интегративті функция - ұлттық дәстүрлер мен әлемдік білім беру үрдістерін біріктіру.

Қазақстанда білім беру мазмұнын жаңарту функционалдық сауаттылық пен құзыреттілік тәсілді дамытуға бағытталған, ол өз негізінде гуманистік қағидаттарға сәйкес келеді.

Қазақстанның қазіргі білім беру саясаты патриотизмді тәрбиелеуге, мәдениет пен тарихи мұраны құрметтеуге баса назар аударады. Ұлттық құндылықтарды оқу процесіне біріктіру үйлесімді дамыған тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді.

Білім берудің гуманистік бағыты:

- рухани - адамгершілік тәрбие бағдарламаларын енгізу;
- этномәдени компонентті дамыту;
- жеке білім беру траекторияларын қолдау;

- инклюзивті білім беру ортасын қалыптастыру.

Қазақ қоғамының дәстүрлі құндылықтарын әмбебап гуманистік қағидаттармен үйлестіруге мүмкіндік беретін мәдениеттер диалогы ерекше рөл атқарады. Қарқынды өзгерістер жағдайында болашақ білім туралы стратегиялық түсінік ерекше өзекті болып табылады. Гуманистік парадигма мыналарды қамтиды:

- оқытудың тәрбиелік құрамдас бөлігін күшейту;
- эмоционалды интеллектті дамыту;
- ынтымақтастық педагогикасын енгізу;
- мұғалімнің жаңа түрін - тәлімгер мен жеке өсу фасилитаторын дайындау.

• Қазақстандық білім берудің болашағы технологиялық прогресс пен тұлғаның рухани дамуы арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін гуманистік негіздердің нығаюымен тікелей байланысты.

Гуманистік парадигма білім беру қатынастарының орталығында адам, оның рухани дамуы, адамгершілік және ерік қасиеттерін, тұлғаның шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру деп болжайды [9, 18-б.]. Білім берудегі гуманистік көзқарас адамның өз жанымен және ол арқылы барлық адамдардың жанымен тұрақты байланысын көрсетеді. Білім беруді гуманитаризациялау оқытудың технократтық парадигмасының ықпалынан шығуды және білім берудің гуманистік парадигмаға өтуін білдіреді.

Сонымен, гуманистік идеялар болашаққа бағытталған заманауи білім берудің негізін құрайды. Олар адам автономды, жауапты және шығармашылық тұлға ретінде дамитын ортаны құруға ықпал етеді. Болашақта гуманистік принциптерді одан әрі интеграциялау білім беру жүйелеріне адамның қадір-қасиеті мен жеке құндылықтарының басымдығын сақтай отырып, уақыттың қиындықтарына тиімді жауап беруге мүмкіндік береді.

Білім берудің гуманистік парадигмасының негізгі идеялары, біздің ойымызша, төрт негізгі ереже:

1. Адамды дамыту, оқыту және тәрбиелеу жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделуі керек.
2. Тұлға туралы тұтастық, оның сөзсіз құндылығы және бірегейлігі туралы түсінік.
3. Қызметтің және қарым-қатынастың барлық түрлеріндегі ынтымақтастық туралы ереже.
4. Адамның өзін-өзі дамыту идеясы.

Қазіргі білім беру парадигмасы оқытуды жеке тұлғаның әлеуетін ашу процесі ретінде қарастырады. Сәтті әлеуметтену ғана емес, сонымен қатар мағынаны іздеу, өмірлік ұстанымды қалыптастыру және болашақ өзгерістерге бейімделу қабілеті басты назарда.

Гуманистік идеялар қазіргі білім беру парадигмасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Қазақ философиясында олардың терең тарихи тамыры бар және адамның қадір - қасиетін, оның рухани әлеуетін және қоғам алдындағы жауапкершілігін мойындау арқылы көрінеді.

Қазақстанның тұлғалық дамуына және ұлттық құндылықтардың интеграциясына бағдарланған қазіргі заманғы білім беру жүйесі гуманистік дәстүрмен сабақтастықты көрсетеді. Білім беруді одан әрі дамыту перспективалары үйлесімді, еркін және әлеуметтік жауапты тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін осы философиялық негізді нығайтумен байланысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Маслоу А. Мотивация и личность. - СПб.: Питер, 2019.
2. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М.: Прогресс, 1994.
3. Новое педагогическое мышление. [Текст]/ Под ред. А. В. Петровского. - М.: Педагогика, 1989. - 280 с.
4. Бердяев, Н. А. Самопознание (опыт философской автобиографии). Ш. А. Амонашвили [Текст] Н. А. Бердяев - М.: Книга, 1991. - 445 с.
5. Ясперс К. Введение в философию/ Пер. с нем. Под ред. А. А. Михайлова. - Мн.: Пропилеи, 2000 (Схолия). - 192 с
6. Абай Кунанбаев. Слова назидания. - Алматы: Жазушы, 2010.
7. Шакарим Кудайбердиев. Три истины. - Алматы: Атамұра, 2008.
8. Алтынсарин Ы. Избранные педагогические произведения. - Алматы: Рауан, 1991.
9. Педагогика и психология высшей школы: [Текст] Учеб. пособие. Ответственный ред. С. И. Смыгин. Серия «Учебники, учебные пособия». - Р-на-Д.: Феникс, 2002. - 512 с.